

Judarna i Sverige – invandring, ekonomi och integration

RITA BREDEFELDT är docent och pensionerad universitetslektor i ekonomisk historia vid Stockholms universitet. Hon har under de senaste 20 åren forskat om svenska och nordiska judars ekonomiska förhållanden, identitet och assimilering från 1770-talet till 1900-talets första hälft. Hon forskar nu om den svensk-judiska borgerligheten 1838–1938.
rita.bredefeldt@gmail.com

De svenska judarna har genom sin historia verkat i nära samspel med stat och samhälle. Fram till gruppens emancipation 1870 definierades judarna nästan uteslutande som ekonomiska aktörer, nyttiga för stat, näringsliv och finans. I samspel med majoritetssamhället skapades en tyst konsensus mellan judarna från Västeuropa och det svenska samhället. Denna konsensus såg ut att hotas av ny invandring från Östeuropa och Tsarryssland. De ekonomiska, sociala och religiösa olikheterna mellan dessa två invandrargrupper skapade stundtals hårda konflikter mellan dem. Med ökad integration tonades dock den specifikt ekonomiska rollen ned, verksamheterna diversifierades och socialt uppåtgående mobilitet blev ett signum för båda grupperna.

Invandringen till Sverige är historiskt sett ingen ny företeelse. En del forskare ser t o m det medeltida och tidigmoderna Sverige som ett multietniskt samhälle (Gaunt 1992, s 145–161). För det mesta har statsmakten välkomnat invandring, som ansågs vara nyttig för produktion, handel och statsfinanser. På 1500-talet var främmande hantverkare ett vanligt inslag i Nord Europas städer. Trots att Stockholm vid 1500-talets slut var en betydligt mer svensk stad än den hade varit hundra år tidigare, hade utlänningarna fortfarande en betydelsefull roll för stadens ekonomi och näringsliv (Lager 1962, s 65–135). Under 1580-talet tillhörde specialutbildade tyska hantverkare i kronans tjänst Stockholms elit. Under stormaktstidens 1600-tal talades det på Stockholms riddarhus svenska, tyska och holländska utan åtskillnad.

Det svenska samhället tog emot kalvinistiska vallonsmeder under 1600-talet, som utvecklade järnsmidets produktionsmetoder, stormaktstidens stora exportprodukt. Likaså fick vallonen, storindustrialisten och kreditgivaren Louis De Geer kungliga privilegier bl a inom svensk stångjärnssmide och för tillverkning av gevär och kanoner. De Geer köpte järnbruken Österby, Leufsta och Gimo i Uppland m m. Tidens kalvinister var kända som duktiga hantverkare, handels- och affärsmän. I egenskap av reformerta kristna utmanade de katolska kyrkans hegemoni och utsattes för svåra förföljelser. Så lämnade t ex mer än 300 000 hugenotter Frankrike efter upphävandet av ediktet i Nantes 1685, som hade gett kalvinisterna viss religionsfrihet. Ett hundratal av dem sägs ha kommit till Sverige. Det är känt att tyskar, skottar och holländare av olika protestantiska riktningar välkomnades tack vare sitt ekonomiska kunnande och sin yrkeskompetens som nyttiga specialister. I Sverige betraktades de trots allt som protestanter, även om prästeståndet

ständigt vädrade sitt missnöje. Så t ex diskuterades vid 1686 års riksdag i dess sekreta utskott om inte främmande trosbekännare skulle släppas in i riket med hänvisning till manufakturerna. I ett utkast till prästeståndets allmänna besvär kunde man bl a läsa ”... papistiska religionen irriterar sig, calvinska övas alltför mycket, judarna insmyga sig och vistas här oomvända” (Staf 1966, s 9–64; Sandberg 1949, s 91–128).

Problemet med judarna var att samtidigt som de tillhörde en ovälkommen främmande trosinriktning, visste man mycket väl om deras ekonomiska framgångar i egenskap av bankirer, köpmän och mecenater med omfattande ekonomiska nätverk i flera europeiska metropoler. De samtida diskussionerna inom riksråd, ståndsriksdag och olika yrkesgrupper pekar på de återkommande svårigheterna att se hur samhällsekonomin utveckling förr eller senare leder till förändrade sociala och politiska förhållanden och normer (nya sociala skikt som t ex ifrågasätter ståndssamhällets effektivitet, den ökade sekulariseringen osv). Redan under tidigmodern tid skapades en seglivad motsättning i synen på representanter för främmande trosinriktningar i landet, nämligen den mellan den önskvärda maximala ekonomiska nyttan i merkantilistisk anda och den icke-önskvärda avvikelser från luthersk renlärighet.

Rikskansler Axel Oxenstierna föreslog redan 1619 inrättandet av en bank grundad på räntebärande insättningar för att råda bot på landets kapitalbrist (Bredfeldt 1994, s 134). Några år senare diskuterades judarnas samhällsnytta och förslag ställdes om invandring av sefardiska judar från Hamburg till den 1623 grundade staden Göteborg. Med hjälp av förmögna judars merkantila och finansiella nätverk skulle staden, likt förebilderna Hamburg och Amsterdam, omvandlas till ett nytt centrum för världshandeln. Men rikskanslerns hårdnackade motstånd mot dessa religiösa dissidenter (som han kallade ”Kristi namns hätske förföljare”) fällde förslaget (Valentin 2004, s 21).¹ Oxenstiernas syn var så självklar att det före 1680-talet saknades lagstiftning om invandrade dissidenter.

Men när så den nya kyrkolagen 1686 för första gången stadfäste den samtida synen på judar i landet, med den kända formuleringen ”Judar, Turckar, Morianer och Hedningar, som här i riket inkomma, skola undervijsas om vår rätta Lära, och befordras til Doop och Christendom; försuma the thetta som böra sig härom vårda låta, tå skola the therföre titalas” (Valentin 1924a, s 10), tog det inte länge förrän lagen i alla fall inte motsvarade den ekonomiska verklighetens krav. Då Karl XII år 1714 bröt upp från Turkiet, beviljade han sina kreditorer, både muslimer och judar, att bosätta sig i Karlshamn tills skulderna skulle vara betalda. Efter kungens död 1718 tilläts de näringsutövande och handlande utlänningarna att förrätta enskilda

¹ Omtalat 1667 i riksrådet av Magnus Gabriel De la Gardie. Hela citatet lyder: ”Så kärt det vore (honom), att en ort, som Gud och naturen synas rätt enkannerligen hava formerat till Sveriges gagn och fördel, måtte tilltaga och förkovra sig uti kommercier och handel, så okärt vore det (honom), att han genom Kristi namns hätske förföljare skulle hava något uppsteg, och ville hellre önska, att han evinnerligen måtte bliva (vid) en ringa och föraktad torparkoja, än på det sättet förvärva sig namn av en rik och florerande handelsplats”.

gudstjänster också i Karlskrona och Stockholm (Valentin 1924a, s 10). Kyrkolagen gällde med andra ord inte för kungens kreditorer, men nog fortfarande för judar utan kapital.

Motståndet mot judisk invandring under Frihetstiden var fortfarande starkt, men argumenten var nu övervägande ekonomiska: det gällde framför allt klagomålen mot de olagligt kringvandrande gårdsfarihandlarna som ”handlade bedrägligt, skinnade folket och förde pengar ur landet”; det var en helt annan sak om ”portugisiska” judar ”kommo hit och nedsätta sig med stora kapital” (Valentin 1924b, s 106–107). Det fanns ingen egentlig ekonomisk litteratur före frihetstidens 1700-tal,² med undantag kanske för ett par skrifter av Johan Claesson Risingh, som ibland karakteriseras som Sveriges första nationalekonom.³ Risingh var kommerskollegiets förste sekreterare och senare kommissarie där. Hans största verk *En Tractat om Köp Handelen* publicerades aldrig, men en mindre skrift trycktes 1669. Enligt Risingh krävde den ekonomiska nyttan ett visst mått av tolerans, utan att man för den skull behandlade alla lika. Olika typer av kristna borde få större frihet än t ex judar, turkar och tartarer (Heckscher 1936, s 692–702, Dahlgren 1992, s 96–97).

De högre ståndens representanter och ämbetsmännen i kommers- och kammarkollegierna tog intryck av sina resor till Holland, England och Frankrike och ville ”modernisera” den svenska ekonomin efter europeiskt mönster. Allt oftare upprepades argumenten för judisk bosättning. Trots att det inte gick att uppbringa en majoritet för frågan kunde enstaka representanter för borgarståndet, såsom en Anders Bachmanson från Sundsvall, delge ståndet sina intryck av nyare ekonomiska synsätt i allmänhet och ”judefrågan” i synnerhet. Påverkad av en längre vistelse i England föreslog han att i stället för att jaga ut judarna skulle de lagstiftningsvägen ”göras riksgagneliga”. Judiska handelskompanier i Italien, England, Polen och Holland hade, enligt Bachmanson, varit till gagn för dessa länder och inbringat stora inkomster. Judar kunde med kronans skydd vara till nytta för landet med utrikeshandel, manufaktur och fiskerier (Valentin 1924b, s 107–108). Men varken prästeståndet, det handlande borgerskapet, de i skrån organiserade hantverkarna eller bönderna stödde förslaget. Trots röster för judisk invandring var med andra ord ständernas majoritet och sannolikt också den allmänna opinionen emot judisk närvaro i landet överhuvudtaget.

² Frihetstiden, med relativt svag centralmakt och ett antal politiska partier i riksdagen, ses som perioden mellan Karl XII:s död 1718 och Gustav III:s statsvälvning 1772. Frihetstiden avser frihet från enväldesmonarkin.

³ Ekonomihistorikern Eli F Heckscher var den som först kallade Risingh för Sveriges förste nationalekonom, men samtidigt påstod han att Risingh var föga självständig, en medelmåttig intelligens och som merkantilist något ålderdomlig, mer tidstypisk än inflytelserik. Historikern Stellan Dahlgren har dock visat att det är ganska sannolikt att Risingh hade stort inflytande över kommers- och kammarkollegierna och att han också påverkat 1700-talets ekonomiska skribenter.

1. Skyddsjudar och judereglemente

Vid slutet av 1700-talet, efter nästan 200 år av diskuterande, togs frågan om judisk invandring slutligen upp på allvar. Judar i övriga Europa hade länge nog visat att förhoppningarna om inflöde av friskt kapital också till Sverige borde väga tyngre än religiösa hänsyn. Brevväxlingen mellan änkedrottningen Lovisa Ulrika och sonen Gustav III under 1770-talet avslöjar att hon under ett av sina besök hos sin bror Fredrik den store av Preussen hade haft kontakter med judiska köpmän, som erbjöd sig att mot en större penningssumma söka tillstånd att bosätta sig i Sverige. Gustav III besvarade ett av moderns brev bl a med orden: ”Det är visst, att det skulle vara en mycken stor fördel för riket om ett så idogt folk som judarna skulle kunna bosätta sig här” (Valentin 1924b, s 144; Schück 1919). Kommerskollegiet hade länge påtalat hur nyttan av kapitalstarka judar skulle öka inflödet av kontanter, utöka tillgången till utländska marknader och bidra med krediter till kronan, och dessutom kunde de beskattas. Eftersom Kommerskollegiet ville bryta de konkurrensfientliga skrånas monopol, kunde judisk invandring flerfaldiga antalet företagare, sänka priserna och öka omsättningen.

Efter nästan ett års behandling gav Gustav III 1775 juden, sigillgravören och mecklenburgaren Aaron Isaac mot en större penningssumma ett skyddsbrev, som tillät Isaac, brodern Marcus och kompanjonen och stensmidskonstnären Abraham Pach att bosätta sig i Sverige – utan konvertering. Sverige hade, efter europeiskt mönster, fått sina första skyddsjudar. I den judiska historieskrivningen betraktas Abraham Isaac som den förste juden som fick bosätta sig i Sverige. Isaac var inte den förste juden i landet, men den förste som fick invandra utan att konvertera. Samma år förklarades stapelstaden Marstrand som frihamn, där ”främmande trosbekännare” kunde slå sig ned och oinskränkt utöva närings- och religionsfrihet. Stadens frihandelsprivilegier utan skråtvång och fri invandring med religionsfrihet varade till 1794, varefter de flesta av de där boende judarna flyttade till Göteborg (Valentin 1924b, s 208 ff; Olán 1924, s 25–34).

Till slut bifölls, trots prästeståndets motstånd, riksdagsmotionen om religionsfrihet, varefter toleransediktet för katoliker 1781 och judereglementet 1782 antogs. Reglementet innebar ur skyddsjudarnas synpunkt en inskränkning av både rörelsefrihet, bosättning och yrkesmässiga valmöjligheter. Man införde explicit ett antal strukturella restriktioner mot både ekonomisk och politisk integration. Judar fick bara bosätta sig i Stockholm, Göteborg och Norrköping, de skulle arbeta inom ett begränsat, lagstadgat antal yrkesområden, de fick inte bli riksdagsmän eller ämbetsmän, blandäktenskap var förbjudna och framför allt betraktades de inte som svenska medborgare – de skulle tillhöra den judiska nationen (Valentin 1924b, s 224–228; Bredfeldt 2008, s 43–49). Mellan 1782 och 1785 fick ytterligare ett antal judiska näringsidkare kungens tillstånd att bosätta sig i Karlskrona.

2. Juden som en lagstadgad *economic man*

Det svenska ståndssamhället definierade judarna som en viss typ av urbana aktörer, med lagstadgade ekonomiska uppgifter, framför allt inom handel, finans och viss produktion. Antalet katoliker under samma tid var tio gånger så stort som antalet judar, men för de förra saknades den förutbestämda ekonomiska rollen (Nyman 1988, s 210). I reglementets 6 § preciserades judarnas ekonomiska uppgifter: ”De i gross handlande Judar äga, jemte rättighet, at anlägga och sköta fabriquer, samt deltaga i skepps-rederier, handels-compagnier och skepps-warf, i synnerhet at drifwa handel med wexlar och publique papper, äfwen som dem obetagit, at ingå i entreprenader och allmänna lefwerantser” (Valentin 1924a, s 19, 21). Verksamhet inom hantverk skulle inte få inkräkta på de etablerade skrånas yrkeskårer. Judarna var inte integrerade i det svenska samhället, men de blev accepterade som en särskild befolkningsgrupp inom de av majoritetssamhället ställda ramarna.

I och med att kravet på konvertering hade tagits bort, började ett antal västeuropeiska judar strömma in i landet, och de gjorde det under så gott som hela 1800-talet. Vid invandringen till Sverige uppstod en typ av kedjemigration, så att judarna bibehöll sina kontakter med tidigare yrkeskompanjoner och släktingar på den tidigare hemorten och underlättade för dessa att senare flytta efter (Moch 2003, s 16–17). Kedjemigrationen blev samtidigt en karriärmigration för dessa sk västjudar: många etablerade sig framför allt i Stockholm i hopp om en framgångsrik karriär och bättre levnadsförhållanden. De flesta hade invandrat, såsom Aaron Isaac, från norra Tyskland, andra kom från Danmark. Några få kom från det habsburgska imperiets Galicien, och ännu färre kom från Storbritannien eller Holland (Carlsson 2011, s 26). Västjudarna kunde redan i emigrationslandet vara etablerade minuthandlare, grosshandlare, fabrikörer, t o m bankirer. En del hade varit verksamma som kringvandrande handelsmän. Vid inflyttningen till Sverige hade många med andra ord redan erfarenhet av företagande med etablerade affärskontakter i europeiska städer. Det pekar dessutom på ett känt faktum inom invandringsforskningen, nämligen att det sällan var de fattigaste som emigrerade.

3. Framgångsrika västjudar och judisk borgerlighet

Ibland redan inom första generationen, men för det mesta inom andra och framför allt inom tredje generationens västjudar, hade dessa entreprenörer inom kända judiska företagarfamiljer såsom bl a Philip-Ruben, Benedicks, Leja-Sachs, Lamm, Josephson, Fürstenberg, Warburg, Fraenckel, Nachmanson, Thiel, Hirsch, Schück, Bonnier, Davidson m fl investerat i textilfabriker, sockerbruk, oljeraffinaderier och segelmakeri. Inom verkstadsindustrin producerades fyrar, ångmaskiner, ånglok, bergborrmaskiner, kompressorer och dieselmotorer, och inte minst deltog man i finansiering och produktion av den nya mjölkseparatorn. Verksamheterna kopplades till nybildningar inom bankverksamheten; helt nya spar- och affärsbanker grundades, ofta

med kopplingar till internationella banker. Stora satsningar gjordes dessutom inom bokförläggarbranschen, på varuhus, till inköp av modern konst, för musiklivet, folkbildningen och den högre utbildningen.

De yngre generationerna började inrikta sig på akademiska studier. Ett känt judiskt namn inom ekonomiska kretsar är Eli Filip Heckscher, historiker och professor i nationalekonomi med statistik vid Handelshögskolan i Stockholm och grundaren av ekonomisk historia som självständigt högskoleämne. Hans far Isidor Heckscher flyttade från Danmark till Stockholm 1875 som biträde till den redan 1857 invandrade farbrodern Edvard Heckschers Industrikreditaktiebolag. Edvard Heckscher blev svensk medborgare 1860 och fick burskap som grosshandlare i Stockholm, där han under samma årtionde innehade även en strumpfabrik. Åren 1870–1907 uppgick Industrikreditaktiebolaget i Skandinaviska Kreditab (sedermera Skandinaviska banken). Fadern Isidor Heckscher utnämndes 1896 till Danmarks förste generalkonsul i Sverige. Farbrodern Edvard och hans hustru Sophie var stora donatorer till bl a Stockholms högskola (Svenskt biografiskt lexikon 1969–71, bd 18, s 376–377).

Det finns en nästan normativ föreställning om västjudarna som en homogen befolkningsgrupp som kom att tillhöra samtidens ekonomiska, sociala och kulturella elit – en svensk-judisk storbürgerlighet. Den västjudiska gruppen som helhet var i internationell jämförelse mycket liten. I de tre ”tillåtna” städerna Stockholm, Göteborg, Norrköping jämte Karlskrona och Marstrand var de år 1787 inte fler än 150 registrerade personer. År 1825 hade de ökat till 845 individer, och 1860 fanns det 1 155 registrerade västjudar i landet. År 1860 var judarna i Stockholm 613 personer, i Göteborg 402 och i Norrköping och Karlskrona sammantagna 113 individer (Dyrdak, odaterat). De sysselsatte sig till en början i huvudsak i de näringar som jude-reglementet stadgade. Mina forskningsresultat hittills visar att under perioden omkring 1820–60 har det uppenbarligen formerats ett toppskikt bland västjudarna, som ökat från ca 28 procent till 49 procent av alla då sysselsatta västjudar, vilket är ett tecken på tidig uppåtgående ekonomisk mobilitet (Bredefeldt 2008, s 52; 2011a).

De judiska 1800-talsfirmorna var till en början främst inriktade på konsumtionsvaror för hemmamarknaden. Judarnas släktskaps- och affärsnätverk i Europa bidrog till effektiva informationsflöden och kreditströmmar. Textil- och manufakturfirmor uppstod ur mindre detaljhandel och fabriksrörelser. Många var familjeföretag både vad gäller personal och kapital. Stockholm hade vid slutet av 1860-talet 270 grosshandelsfirmor. Av dem var 40 judiska, hälften i textil-, manufaktur- och kortvarubranchen. Göteborg hade vid samma tid 78 grosshandelsfirmor, av vilka en tredjedel var judiska. Av dessa var ungefär lika många inom textil-, kolonialvaru- eller kommissionshandeln (Valentin 2004).

Det är inom det framgångsrika toppskiktet som den tidiga judiska bürgerligheten formeras. Detta ekonomiska, sociala och kulturella toppskikt var med andra ord en ”minoritet inom minoriteten”. Idealtypiskt för tidens

judiska borgerskap var uppåtgående mobilitet, entreprenörskap med betydande innovativa inslag inom industri och finans, intresse för socialpolitik, storslagna residenser med importerade influenser av byggandet i det samtida Europas storstäder, ett brett kulturintresse med stora konstsamlingar och inte minst filantropi med tydliga tecken på viljan att bidra till social utveckling och allmänt välstånd.

Vad gjorde de övriga 51 procenten? Dessa västjudar följde också till en början ganska nära reglementets förordnanden inom vad man i lagen kallade ”diverse näringar” utanför skråna. Men redan på 1830-talet börjar man i källorna hitta judiska hantverkare såsom skräddare, urmakare, skomakare, vävare, tryckare och kattunsmästare, trots att skråförbudet inte var upphävt. Bland de diverse näringarna i primärmaterialet hittar vi senare yrkesbeteckningar som konditor, bokhandlare, medicine doktor, men också enstaka myntproberare, en tandoperateur, liktorsoperateur och distillator, zinkare och några musikantgesäller (Bredefeldt 2011b, s 67–68). Under 1800-talets lopp förekom med andra ord också en socialt uppåtgående mobilitet bland västjudarna utanför det judiska borgerskapet.

4. 1800-talet blev emancipationens århundrade

Trots motstånd och judefientliga protester hos breda folklager och press mot judisk närvaro och integration kom 1800-talet att bli emancipationens århundrade för den först invandrade judiska gruppen i Sverige. Utöver präster och borgare, som på varsitt sätt uppfattade judarna som ett hot, var de judefientliga stämningarna starka i 1800-talets rabulistpress. Konstvetaren Lena Johannesson framhäver pressens starka förankring i hantverkar-, småhandlar- och gesällkretsar. Pressens hotbild hade dock framför allt en ekonomisk udd (Johannesson 1988, s 169–208).

År 1838 avskaffades judereglementet och judarna integrerades rättsligt men inte politiskt med övriga svenska undersåtar, vilket ledde till kravaller och sönderslagna fönster hos judiska familjer bl a i Stockholm. Begränsningarna i näringsverksamhet och yrkesutövning avskaffades, men bosättningstvånget till de ”tillåtna” städerna kvarstod som eftergift åt de våldsamma protesterna. Inom arbetar- och hantverkarkretsar blandades allmän radikalism mot samhällets välsituerade med judefientlighet. Man ansåg att judarna konkurrerade ut svenska hantverkare och borgerliga näringar. Begreppet ”skyddsjuder” upphävdes i den nya lagen och judarna definierades som ”svenskar av mosaisk trosbekännelse”. Socialpsykologen Lars Dencik har påtalat hur man genom lagstiftningen anmärkningsvärt länge kom att överbetona den religiösa tillhörigheten framför den etniskt/kulturella. Lagens krav på att alla svenskar skulle tillhöra ett trossamfund, som inte upphävdes förrän 1952, deklarerade långt efter judarnas emancipation 1870, att de visserligen var svenskar, men av en annan religion: De var mosaiska trosbekännare (Dencik 2011, s 79). Detta trots att de flesta judarna vid det laget var integrerade, t o m assimilerade, bl a genom blandäktenskap, och dop och

konverteringar blev allt vanligare. Den religiösa tillhörigheten betonades åtminstone fram till 1930 i t ex folkbokföringen med just detta tillägg.

Successivt från 1854 släppte man bosättningstvånget, och 1873 blev det tillåtet för alla judar (också utländska) att bosätta sig i vilken stad som helst inom Sverige. År 1863 blev blandäktenskap tillåtna, och i och med avskaffandet av skråväsendet och införandet av näringsfrihet för alla svenska medborgare åren 1846 och 1864 var judarnas emancipationsprocess så gott som genomförd. Återigen blossade protesterna upp mot judarnas likställdhet och ekonomiska rättigheter. Genom grundlagsändringen 1870, som gjorde judar valbara till riksdagen och gav dem rätten att inneha statliga tjänster, slutfördes judarnas politiska emancipation med några mindre undantag.

Det tog flera generationer under hundra år för västjudarna att uppnå sin emancipation och integration som svenska medborgare. Det hade med tiden etablerats en tyst konsensus mellan judarna och statsmakten om de förra som ekonomiskt ”riksgagneliga”. Men samtidigt hade samhällets restriktioner och antisemitism skapat strategier hos judarna själva, där man ville visa fram en skötsam och framgångsrik judisk identitet, som ett skydd mot förföljelser och diskriminering. Västjudarna satte en ära i att vara nyttiga och bidra till landets ekonomiska och kulturella framåtskridande. Den västjudiska självbilden formades dels i detta mångtydiga samspel med det omgivande samhället, dels också i en inre utveckling från en ortodox judenhet till en mer liberal. Många anslöt sig med tiden till den tyska reformjudendomens idéer och identifierade sig som moderna och rationella. Under 1800-talets andra hälft hotades båda dessa aspekter av en ny invandring av judar.

5. Östjudisk invandring utmanade den västjudiska självbilden

Under perioden 1820–80 genomgick Rysslands befolkning en stark ökning från ca 46 miljoner till ca 86 miljoner invånare, en ökning på 87 procent. Den judiska befolkningen ökade under samma period från 1,6 miljoner till 4 miljoner invånare, en ökning på 150 procent. Under de följande trettio åren ökade den ryska befolkningen med 52 procent (till 130,5 miljoner), medan de ryska judarna ”bara” blev 40 procent fler (de ökade till 5,6 miljoner). Denna relativa eftersläpning beror i huvudsak på den östjudiska emigrationen västerut (Baron 1964, s 77; Bredefeldt 2008, s 49–50). Folkökning med efterföljande missväxtår, jordbrukets omvandling och Rysslands begynnande industrialisering drev många judar ut ur den agrara miljöns byar och småstäder, de s k *shtetls*,⁴ in i de medelstora

⁴ Ordet *shtetl* är benämning på mindre stad i Östeuropa. I dessa *shtetls* utvecklades ett särskilt judiskt sociokulturellt mönster i den sydöstra delen av det ryska bosättningsområdet. Ekonomiskt hade dessa småstäder nära kontakter med de omgivande bondesamhällena. Judisk kultur, tradition och jurisdiktion fick en särskild prägel här samtidigt som Tsarrysslands politiska, ideologiska och revolutionära rörelser under 1800-talet underminerade den speciella livsstilen. Ekonomisk depression, politiska revolutioner, pogromer, massmigration och slutligen nazismen och Förintelsen innebar slutet för denna form av judiskt liv (Roth 1971, s 1466–1474).

industristäderna. Livet i städerna förändrades till en proletariserad tillvaro. Tsarrysslands judiska befolkning förflyttades redan 1791 under Katarina II till ett speciellt bosättningsområde i Ryssland, som utvidgades 1835 av tsar Nikolaj I till ett område i västra Ryssland från Östersjön till Svarta havet.⁵ Det är i huvudsak från detta område, framför allt från det ryska Polen, som den stora östjudiska emigrationen från mitten av 1800-talet utgick. Utvandringen berodde inte enbart på pogromer, men förföljelserna som följde det polska upproret 1863, mordet på tsar Alexander II 1881, den förhatliga och långa militärtjänsten och inte minst oroligheterna under åren 1903–05 förvandlade emigrationen till en massutvandring (Bredefeldt 2008, s 50–54).

Denna andra större judiska invandringsvåg till Sverige påbörjades kring mitten av 1800-talet och pågick till första världskrigets början. Sverige tog emot en liten del av nästan fyra miljoner judiska emigranter från Öst, vilket berodde dels på att landet låg vid sidan av de stora emigrationsvägarna, dels att Sverige självt var ett utvandringsland med låg dragningskraft i jämförelse med magneten USA eller Kanada och England. Från 1850 till 1910 ökade den judiska befolkningen i Sverige med drygt 5 000 personer, från 960 till drygt 6 000 judiska invånare (Bredefeldt 2008, s 52). En del kan förklaras med reproduktionen av den befintliga västjudiska befolkningen, men den största delen av ökningen beror på den östjudiska invandringen. Historikern Carl-Henrik Carlsson har undersökt födelseorten för de i Sverige boende judarna år 1880. Hans undersökningar visar bl a att 40 procent av de knappa 3 000 judarna detta år var födda i Sverige, lika många (40 procent) var födda i Tsarryssland och 15 procent kom fortfarande från Tyskland och Danmark (Carlsson 2011, s 28). De flesta av de senare tillhörde rimligen den senaste generationen västjudar, medan de förra var östjudiska invandrare. En bidragande orsak till ökningen av den östjudiska invandringen var säkerligen att passtvänet i Sverige upphävdes 1860 med fri invandring fram till 1914, i princip den period då den intensiva östjudiska invandringen ägde rum.

De första östjudiska invandrarna (1850–60-tal) var inte några entreprenörer, likt västjudarna, med kapital, kontakter och *know-how* med sig från emigrationslandet. De kom i huvudsak från en agrar miljö, där de var ekonomiska mångsysslare som skatteinsamlare, brännvinsförsäljare, lanthandlare, hantverkare och mellanhänder för spannmålshandeln till närmaste stad. De flesta sysslade med småhandel. De senare immigranterna (1880 och framåt) var i högre grad arbetare från ryska industristäder. De förra kom från mer instängda miljöer med ortodox religiös förankring, medan de senare hade lämnat småstäderna och hade erfarenhet av städernas sekulariserande och moderniserande miljöer och påverkades av tidens socialistiska strömningar. Efter invandringen till Sverige sysslade dock de flesta östjudar med handel, i början mest gårdfarihandel. En ökande andel arbetade till en början inom den svenska industrin. Men de östjudiska invandrarna läm-

⁵ Inom den engelskspråkiga forskningen kallas området *The Pale of Settlement*, vilket varade till 1917.

nade i regel redan efter en generation sitt gårdfarihandlande och avancerade till handelsföreståndare med egen kommissionärsverksamhet (Stare 1996, s 30–31). Inte heller industriarbetet blev ett bestående yrke bland dem. Det utvecklades aldrig någon bred judisk industriarbetarklass i flera generationer, såsom i London eller Paris vid denna tid (Valentin 1924, s 556). I och med judarnas emancipation 1870 och det svenska samhällets ekonomiska liberalisering öppnades nya möjligheter till avancemang också för den östjudiska gruppen. Många var i flera årtionden in på 1900-talet fortfarande kvar inom handeln, men allt oftare nu som mindre eller större egenföretagare. Allt fler av de följande generationerna sökte sig bort från handeln och företagandet och sökte sig till högre utbildning.

Den västjudiska gruppen betraktade till en början de nya judiska invandrarna med misstänksamhet. Själva var de ekonomiskt framgångsrika och bättre utbildade än de ortodoxa, jiddischtalande och ”obildade” östjudarna. Inte heller de socialistiskt sinnade östjudiska industriarbetarna passade in i bilden av ”den skötsamme svenska juden”. De tillhörde olika samhällsklasser och hade sannolikt inte kommit i kontakt med varandra över huvudtaget om de inte hade tillhört samma trossamfund. Församlingen i Stockholm försökte genom resebidrag att få östjudiska immigranter att emigrera eller flytta till en annan del av landet. Understöd till ”de bettlande judarna” skulle undvikas och enskilda bidrag till dem avstyras (Carlsson 2004, s 119–125, 262–264, 272).

Men de östjudiska invandrarna var nu en gång för alla i Sverige för att stanna, och det tog inte länge förrän Stockholmsförsamlingen startade en bred omskolnings- och välgörenhetsverksamhet med fattigvård, arbetsstugor, bostäder, kläder, sommarkoloni för barnen m m. Så sent som 1922 kunde ordföranden i Mosaiska församlingens fattigvårdsnämnd uttrycka vad det egentligen handlade om:

Vi veta mycket väl, att allt som kan följa av fattigdom och elände förr eller senare i nedsättande syfte kan användas mot oss i egenskap av judar, och vi fördubbla därför våra ansträngningar för att av det material, som står till vårt förfogande göra det bästa möjliga. (Besserman 1984, s 29)

När, långt efter den formella emancipationen, bilden av de skötsamma och ekonomiskt nyttiga och välutbildade judarna var hotad, kom den djupt ligande rädslan fram att inte bli accepterade som fullvärdiga svenskar.

De flesta östjudiska invandrarna integrerades med tiden och kom att tillhöra både ekonomiskt och socialt olika skikt inom medelklassen. Denna grupp av judar kom senare att bilda majoriteten bland judarna i Sverige och dominerar också i dag inom församlingslivet. Många av de tidiga västjudiska släkterna assimilerades genom blandäktenskap, konverteringar och dop av sina efterkommande. En del familjer med västjudisk härkomst finns dock kvar som ekonomiska, sociala och kulturella aktörer.

Den lilla judiska minoriteten har funnits i Sverige i över 200 år och kan med fog betraktas som en av de bäst integrerade invandrargrupperna i lan-

det. Trots sin litenhet (en av världens minsta judiska minoriteter) har gruppen inte försvunnit. Orsakerna till detta är för det första fortsatt invandring under och efter den tolvåriga Hitlertiden och Förintelsen, efter Ungernrevolten 1956 och under åren 1968–72, då en större invandring skedde efter förföljelserna i Polen. I dag beräknas den judiska minoriteten i Sverige bestå av ungefär 20 000 personer, men på grund av blandäktenskap och ökande assimilering är antalet svenskar med judiska rötter långt fler, utan att det går att precisera hur många (Carlsson 2011, s 37–54). För det andra har social och ekonomisk framgång funnits hos flera sociala skikt i tider av svenskt välfärdsbygge, en dynamisk tid av stora produktivitetsökningar inom jordbruket, en därpå följande snabb industrialisering, urbanisering och modernisering. Allt detta har givetvis påverkat också den judiska gruppen, men tolkas här som innehållande ytterligare en dimension, nämligen behovet av strategier för acceptans. Rädslan för judefientligheter och antisemitism har skapat en mentalitet av försiktighet, att ”ligga lågt”, samtidigt som man just på grund av detta ständigt har haft viljan att överbevisa sitt existensberättigande, genom hävdande av ekonomisk framgång och social uppåtgående mobilitet parat med välgörenhet av stora mått till kultur och samhällsliv.

REFERENSER

- Baron, S W (1964), *The Russian Jew under Tsars and Soviets*, Macmillan, New York, NY.
- Besserman, A (1984), ”... eftersom nu en gång en nådig försyn täckts hosta dem upp på Sveriges gästvänliga stränder”, *Nordisk Judaistik*, vol 5:2.
- Bredefeldt, R (1994), *Tidigmoderna företagarstrategier – järnbrukens ägar- och finansieringsförhållanden under 1600-talet*, doktorsavhandling, Stockholms universitet, Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Bredefeldt, R (2008), *Judiskt liv i Stockholm och Norden – ekonomi, identitet och assimilering 1850–1930*, Stockholmia Förlag, Stockholm.
- Bredefeldt, R (2011a), ”Den judiska borgerligheten i Sverige 1838–1938”, slutrapport till Riksbankens Jubileumsfond, Stockholm.
- Bredefeldt, R (2011b), ”De svenska judarna 1782–1930”, i Müssener, H (red), *Judarna i Sverige – en minoritets historia, fyra föreläsningar*, Uppsala Multiethnic Papers 53, Hugo Valentin Centrum, Uppsala universitet.
- Carlsson, C-H (2004), *Medborgarskap och diskriminering – östjudar och andra invandrare i Sverige 1860–1920*, Studia Historica Upsalien-sia, Uppsala universitet.
- Carlsson, C-H (2011), ”Judisk invandring från Aaron Isaac till idag”, i Müssener, H (red), *Judarna i Sverige – en minoritets historia, fyra föreläsningar*, Uppsala Multiethnic Papers 53, Hugo Valentin Centrum, Uppsala universitet.
- Dahlgren, S (1992), ”Johan Claesson Risingh och tillkomsten av hans skrifter”, *Personhistorisk tidskrift*, vol 88, s 96–114.
- Dencik, L (2011), ”Den judiska integrationsvägen i Sverige”, i Müssener, H (red), *Judarna i Sverige – en minoritets historia*, Uppsala Multiethnic Papers 53, Hugo Valentin Centrum, Uppsala universitet.
- Dyrdak, A (odaterat), ”Judarnas folkmängd efter kön, bosättningsort upptagna i stadskyrkoböcker i Sverige under perioden 1865–1894”, manuskript ur mikrofilm, *Summarisk redogörelse för folkmängden*, SCB, Stockholm.
- Gaunt, D (1992), ”Ethnic Relations in the Swedish Empire 1000–1800”, i Daun, Å, B Ehn och B Klein (red), *To Make the World Safe for Diversity: Towards an Understanding of Multi-Cultural Societies*, Recent Scholarship Series A:5, Botkyrka.
- Heckscher, E F (1936), *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa I:2*, Bonnier, Stockholm.
- Johannesson, L (1988), ”Schene rariteten – antisemitisk bildagitation i svensk rabulistpress 1845–1860”, i Broberg, G, H Runblom och M Tydén (red), *Judiskt liv i Norden*, Acta Universitatis Upsalien-sis, Uppsala.
- Lager, B (1962), *Stockholms befolkning på Johan III:s tid*, Stadshistoriska institutet, Stockholm.
- Moch, L P (2003), *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650*, Indiana Uni-

versity Press, Bloomington, IN.

Nyman, M (1988), *Press mot friheten – opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*, Studier i idé- och lärdomshistoria 3, Uppsala universitet.

Olán, E (1924), *Judarna på svensk mark – historien om israeliternas invandring till Sverige*, Rex, Stockholm.

Roth, C (1971), *Encyclopaedia Judaica*, Macmillan, New York, NY.

Sandberg, E (1949), ”Merkantilism och kyrkopolitik”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, s 91–128.

Schück, H (1919), *Svenska Akademiens handlingar, 1886, XXX*, Svenska Akademien, Stockholm.

Staf, N (1966), ”De främmande trosbekännarna under karolinsk tid – några bidrag till karolinsk kyrkopolitik”, i Staf, N (red), *Stu-*

dier och handlingar rörande Stockholms historia 3, Stockholms stadsarkiv.

Stare, J (red) (1996), *Judiska gårdfarihandlare i Sverige*, Judiska Museet, Stockholm.

Svensk biografisk lexikon (1969–1971), band 18.

Valentin, H (1924a), *Urkunder till judarnas historia i Sverige*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm.

Valentin, H (1924b), *Judarnas historia i Sverige*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm.

Valentin, H (2004), *Judarna i Sverige – från 1774 till 1950-talet*, Judiska Museet/Natur och Kultur, Stockholm.

Valentin, S O (1924), ”Judarna i Sverige enligt 1920 års folkräkningsstatistik”, tilläggskapitel i Valentin, H, *Judarnas historia i Sverige*, Albert Bonniers Förlag, Stockholm.